

В.В. Радзюк (Віцебск)

**НАЦЫЯНАЛЬНА-МОЎНЫ НАКІРУНАК
У РАЗВІЦЦІ БЕЛАРУСКАЙ ГРАМАТЫЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ
(КАНЕЦ 80-х – 90-я гады)**

У канцы 80-х – пачатку 90-х гадоў істотна пашыраюцца функцыі беларускай літаратурнай мовы, адбываюцца ”ажыўленчыя працэсы”, якія актуалізуюць патрэбу далейшай моўнай нармалізацыі [4, с. 24]. У гэты прамежак часу назіраюцца істотныя змены ў сацыяльных, эканамічных і прававых умовах існавання беларускай літаратурнай мовы, пачынаецца “перыяд новага нацыянальнага адраджэння, у тым ліку развіцця беларускай культуры і мовы” [2, с. 34].

На думку Л.А. Антанюк, у знешнелінгвістычным падыходзе да распрацоўкі беларускай тэрміналогіі асноўная сутнасць змяненняў у 90-х гадах заключаецца ў актыўнай і практычнай працы не толькі ў асобных галінах ведаў, але і ў сферы навукова-тэхнічных навук, што з’яўляецца сведчаннем шырокай функцыянальнай актыўнасці беларускамоўнай тэрміналогіі ў 90-х гадах [1, с. 14]. Агульныя падыходы да распрацоўкі беларускай тэрміналогіі ва ўнутрылінгвістычным плане набываюць іншы кірунак, які абумоўлены тым, што ў канцы 80-х гадоў перастаюць быць дамінуючымі палажэнні аб збліжэнні беларускай тэрміналогіі з рускай і аб інтэрнацыяналізацыі першай. Таму ў канцы ХХ стагоддзя адбываюцца змены ў асэнсаванні прынцыпаў стварэння тэрмінаў, крыніц і сродкаў тэрмінаўтварэння [1, с. 14]. Адметным з’яўляецца тое, што ў акрэслены час вядучая роля ва ўсталяванні беларускай тэрміналогіі належыць уласнамоўным рэсурсам.

Асаблівасці функцыянавання беларускай літаратурнай мовы, у тым ліку і тэрміналагічнай лексікі, у канцы ХХ стагоддзя характарызуецца рэтраспектыўнымі тэндэнцыямі развіцця. Па словах Л.Ц. Выгоннай, “з’явы культурнага руху і моўныя праекты 20-х знаходзяцца вельмі блізка да надзённых лінгвістычных праблем 80 – 90-х гадоў” [5, с. 169]. На думку мовазнаўцаў, развіццё беларускай тэрміналогіі ў 90-х гадах характарызуецца ўзмацненнем пурыстычнай тэндэнцыі, канцэпцыя якой зводзіцца да наступных напрамкаў:

- а) прыцягненне ў тэрміналогію дыялектызмаў з папярэднім расшырэннем іх семантычнага значэння;
- б) выкарыстанне паралельна замацаваных у мове штучных тэрміналагічных наватвораў;
- в) выразнае адценне дэрусізацыі і шырокае выкарыстанне паланізмаў;
- г) сутыкненне двух накірункаў: тэндэнцыі нацыяналізацыі ў спалучэнні з тэндэнцыяй інтэрнацыяналізацыі і ранейшай арыентацыі на рускую мову з тэндэнцыяй максімальнага выкарыстання ўласнамоўных рэсурсаў [7, 12].

У канцы ХХ стагоддзя ў развіцці марфалагічнай і сінтаксічнай тэрміналогіі застаецца вядучай тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі. Як паказвае матэрыял, сярод вылучаных новых тэрмінаадзінак 90-х гадоў каля 40% інтэрнацыянальныя або маюць у сваім складзе інтэрнацыянальны кампанент: *аб’ектныя сінтаксічныя адносіны, ад’ектыўны сказ, асемантычныя злучнікі, асіндэтан, аўтаномная пазіцыя, вербалізацыя, дыстантнае становішча, нумералізацыя, поліпрэдыкатыўнасць, прэдыкатыўная адзінка, сінтаксічна залежная катэгорыя, сінтаксічная класіфікацыя сказа і інш.*

Характэрнай асаблівасцю акрэсленага этапу з’яўляецца выкарыстанне значнай колькасці аднаслоўных інтэрнацыянальных намінацый, ужыванне якіх характарызуецца дзвюма асаблівасцямі:

1) тэндэнцыяй да ўнівербалізацыі тэрмінаадзінкі, у выніку якой замест тэрміналагічнага словазлучэння ўводзіцца аднаслоўнае найменне: *самастойны назоўны склон – абсалютыў, склон набліжэння – алатыў, папярэдня адзінка выказвання – антэцэдэнт, абвесны лад дзеяслова – індыкатыў, умоўны лад дзеяслова – кан’юнктыў, пераўтваральны склон – транслатыў, празмерная ступень – эксцэсіў, структурная адзінка сінтаксічнага значэння – эпісэмема* і інш.;

2) тэндэнцыяй да выкарыстання аднаслоўных тэрмінаў без папярэдняга стварэння аналітычнай адзінкі: *актум, ветатыў, валітыў, інклюзіў, інтэнсіў, канверсія, праклітыка, інтэрпазіцыя, парцэляцыя, параплазм, паслялог, прасодыя, сіленсіс, фактытыў* і інш.

Шырокае распаўсюджанне аналітычных тэрміналагічных адзінак сучасныя тэрміназнаўцы адносяць да стадыі станаўлення тэрміналагічных сістэм і звязваюць як з асаблівасцямі працэсу тэрміналагічнай намінацыі новага паняцця, так і пашырэння шматслоўнага тэрміна ў сувязі з дэталізацыяй паняццяў, ужо вядомых навуцы. Аднаслоўная тэрміналагічная намінацыя займае значнае месца ў мовах з найбольш развітай тэрмінаўтваральнай традыцыяй, паколькі больш адэкватная аспектам эканоміі моўных сродкаў, адпаведнасці знака і азначаемага, практычнага выкарыстання. Вядома, што “пры адсутнасці (а часта ў выніку несвоечасовага ўтварэння адпаведнай аднаслоўнай намінацыі ў нацыянальнай тэрміналогіі звычайна замацоўваецца іншамоўны тэрмін” [1, с. 15 – 16]. Вылучаны працэс, а таксама папярэдняе развіццё беларускай тэрміналагічнай лексікі ў кірунку зліцця з адпаведнай рускамоўнай тэрміналогіяй не вызначаюцца аб’ектыўнай неабходнасцю беларускага тэрмінаўтварэння, паколькі прыярытэтны характар мае захаванне сувязі паміж тэрміналогіяй і сістэмай нацыянальнай мовы, што знаходзіцца ў рэчышчы асноўных накірункаў развіцця сусветнай тэрміналогіі, дзе выключная ўвага надаецца матываванасці тэрміна [13, с. 6]. Таму ў канцы ХХ стагоддзя пытанні распрацоўкі і ўпарадкавання нацыянальнай тэрміналогіі, у тым ліку і лінгвістычнай, яе адпаведнасць нормам беларускай літаратурнай мовы і развіццё ў плыні напрацовак Тэрміналагічнай камісіі Інстытута беларускай культуры 20-х гадоў вызначаюцца як неадкладная задача для здзяйснення нацыянальна-культурнага адраджэння [10, с. 3]. Г.А. Цыхун вызначае “запаведзі” для стварэння і апрацоўкі беларускай тэрміналогіі, выведзеныя з сусветнага вопыту, згодна з якімі перавага надаецца прыярытэтнаму выкарыстанню нацыянальных, звычайных і матываваных, лексічных адзінак у якасці тэрміна, а таксама мэтазгоднаму ўжыванню адзінак, створаных на базе рэсурсаў роднай мовы, замест інтэрнацыяналізмаў [13, с. 6].

У 90-х гадах, нягледзячы на далейшую інтэрнацыяналізацыю і ранейшую арыентацыю на рускую мовазнаўчую тэрміналогію, у сістэме беларускай граматычнай тэрміналогіі назіраецца імкненне да выкарыстання ўласнамоўных рэсурсаў.

Тэндэнцыя да выкарыстання ўласнабеларускіх сродкаў ў развіцці марфалагічнай і сінтаксічнай тэрміналогіі выяўляецца, у большасці выпадкаў, на ўзроўні словаўтварэння і лексікі. Так, пашыраецца выкарыстанне ўласцівых для беларускай мовы суфіксаў –ава- (*камбінаванае словазлучэнне, фіксаваны парадак слоў, эліптаваны член сказа, інверсіяваць*), -ен-, -ён- (*дзеінік ускладненай будовы, прыдатак з паяснёным словам, ускладнены сказ, характар паяснёнага слова*), -н- (*акалічнасны выказнік, дыстрыбуцыйны дзеяслоў, дзейная асоба, недапасоўны прыдатак, постпазіцыйная часціца*), -льн- (*спрагальныя часціны мовы, далучальныя члены сказа, вылучальныя звароты, непадзельны сказ, удакладняльныя члены сказа, паясняльны злучнік*), -ов-, -ав- (*часткова адмоўныя сказы, назоўнікавае словазлучэнне, прыметнікавае скланенне, злучнікавая сувязь*), а таксама прыставак су- (*суадносныя словы, сузалежнае падпарадкаванне, супраціўныя злучнікі*), да- (*далучэнне, дапаможны дзеяслоў, дапаможны агенс*). Граматычная тэрміналогія 90-х гадоў развіваецца за кошт увядзення новых граматычных

адзінак, натуральных для беларускай тэрміналагічнай лексікі. Лінгвісты ў некаторых выпадках адмаўляюцца ад ранейшых запазычанняў, замяняючы іх беларускамоўнымі найменнямі: *адваротны парадак слоў* (замест *інверсія*), *складаны выказнік* (замест *састаўны выказнік*), *няпэўны займеннік* (замест *неазначальны займеннік*), *складнікі сказа* (замест *члены сказа*), *называльныя часціны мовы* (замест *знамянальныя часціны мовы*), *двухтрывальныя дзеясловы* (замест *двухвідавыя дзеясловы*), *назыўны сказ* (замест *намінацьны сказ*), *агульнае значэнне часцін моў* (замест *катэгарыяльнае значэнне часцін моў*) і інш. Вызначальным робіцца накірунак ужывання марфалагічных і сінтаксічных тэрмінаў, характэрных для папярэдніх этапаў развіцця беларускай граматычнай тэрміналогіі: *адмоўе* [3, с. 27], *выказальнае слова* [8, с. 26], *гукаперайманне* [3, с. 17], *дапаможнае слова* [6, с. 152], *звычайная ступень* [11, с. 87], *кіравальнае слова* [14, с. 33], *клічны склон* [3, с. 16], *чужаслоўе* [6, с. 175] і інш.

Вялікае значэнне для ўпарадкавання і ўнармавання беларускай граматычнай тэрміналогіі меў “Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў” П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкага, Л.А. Антанюк, выдадзены ў 1990 годзе. Як і большасць мовазнаўчых выданняў канца 80-х – 90-х гадоў, ён выразна выяўляў прыярытэтнае выкарыстанне сродкаў беларускай мовы і захаванне ўласцівых ёй законаў у тэрмінаўтварэнні, фіксуючы наступныя адзінкі: *абагульняльныя словы* (замест *абагульняючыя словы*), *азначальнае прыслоўе* (замест *атрыбутыўнае прыслоўе*), *апісальная форма ступеней параўнання* (замест *аналітычная форма ступеней параўнання*), *безасабовы дзеяслоў* (*бессуб’ектны дзеяслоў*), *жаночае скланенне* (замест *першае скланенне*), *назоўнікавае скланенне* (замест *субстантыўнае скланенне*), *неспрагальныя формы дзеяслова* (замест *неспрагаемыя формы дзеяслова*), *няпарнатривальныя дзеясловы* (замест *аднавідавыя дзеясловы*), *спрагальныя часціны мовы* (замест *спрагаемыя часціны мовы*).

Такім чынам, развіццё беларускай граматычнай тэрміналогіі канца 80-х – 90-х гадоў характарызуецца выразна акрэсленымі працэсамі ўнармавання, якія абумоўлены паглыбленнем і ўпарадкаваннем граматычных аспектаў беларускай мовы, а таксама ўзмацненнем агульнай тэндэнцыі да нацыяналізацыі; узмацненнем тэндэнцыі да выкарыстання ўласнамоўных рэсурсаў у тэрмінаўтварэнні, якая выявілася на ўзроўні лексікі і словаўтварэння; актыўным ужываннем тэрмінаадзінак або іх кампанентаў інтэрнацыянальнага паходжання, асабліва сцю якога з’яўляецца тэндэнцыя да выкарыстання аднаслоўнай інтэрнацыянальнай намінацыі.

Літаратура

1. Антанюк, Л.А. Праблемы беларускага тэрміназнаўства ў новых умовах / Л. М. Антанюк // Тэрміналагічны зборнік “87 – 88 / АН Беларусі, Рэспубліканская тэрміналагічная камісія, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – С. 13 – 14.
2. Антанюк, Л.А. Спецыяльная лексіка беларускай мовы. Тэрміналогія: вучэбны дапаможнік / Л.А. Антанюк. – 2-е выданне, перапрац. і дапоўненае. – Мн.: Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь, 2005. – 99 с.
3. Беларуская навуковая тэрміналогія / Інстытут Беларускай Культуры, Адзездзел мовы і літаратуры, Галоўная тэрміналагічная камісія. – Вып. 15. Слоўнік граматычна-лінгвістычнае тэрміналогіі (Праэкт). – Мінск, 1927. – 77 с.
4. Бушлякоў, Ю. Беларуская літаратурная мова: патэнцыял нармалізацыі. Фанетыка, арфаэпія, правапіс / Ю. Бушлякоў // Роднае слова. – 2001. – № 11. – С. 24 – 30.
5. Выгонная, Л.Ц. Рэтраспекцыя пры аналізе структуры беларускай мовы / Л.Ц. Выгонная // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 22 – 24 кастрычніка 1997 г. / Бел. дзярж. ун-т, рэдкал.: М.Р. Прыгодзіч [і інш.]. – Мінск, 1998. – С. 168 – 170.
6. Лёсік, Я. Граматыка беларускае мовы: Фонэтыка. Вучэбнае выданьне / Я. Лёсік. – Мінск: Выдана коштам аўтара, 1926. – 131 с.
7. Лукашанец, А.А. Да праблемы ацэнкі сучасных працэсаў у лексіцы і словаўтварэнні беларускай мовы / А.А. Лукашанец // Актуальныя пытанні беларускай лінгвістыкі: да 80-годдзя прафесара М.С. Яўневіча: зб. навук. артыкулаў. – Мінск: БДПУ, 2002. – С.102 – 106.

8. Пратасэвіч, І. Синтакс беларускае мовы ў нагляданьнях і практыкаваньнях. Для другога концэнтру школ-сямілетак / І. Пратасэвіч, І. Самковіч. – Менск: БДВ, 1928. – 127 с.
9. Сцяцко, П.У. Беларускае навуковае тэрміналогія: праблемы і кірункі спарадкаваньня / П.У. Сцяцко // Веснік ГрДУ. Серыя 1. – 1999. - № 1. – С. 80 – 85.
10. Сцяцко, П.У. Родная мова – мова навукі. Пытанні нармавання лінгвістычнай тэрміналогіі / П.У. Сцяцко // Роднае слова. – 1995. - № 4. – С. 3 – 14.
11. Тарашкевіч, Б. Беларускае граматыка для школ / Б. Тарашкевіч. – 5-е выданьне, пераробленае і пашыранае. - Вільня: Белар. друкарня ім. Фр. Скарыны, 1929. – 136 с.
12. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / Г.У. Арашонкава, А.М. Булыка, У.В. Люшцік, А.І. Падлужны; навук. рэд. А.І. Падлужны. – Мінск: Беларускае навука, 1999. – 175 с.
13. Цыхун, Г. Шляхі ўладкаваньня беларускай тэрміналогіі / Г. Цыхун // Тэрміналагічны бюлетэнь / Міністэрства культуры РБ, Беларускае інстытут праблем культуры, Тэрміналагічная камісія пры Міністэрстве адукацыі РБ, Навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны. – Мінск, 1997. – С. 4 – 7.
14. Чудовіч, В. Формальны синтакс: дапаможнік для настаўнікаў / В. Чудовіч, С. Дружыкоўская. – Менск: БДВ, 1930. – 92 с.

І.І. Савіцкая (Мінск)

БЕЛАРУСКІ І ПОЛЬСКІ НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ СЛОЎНІКІ: МЕСЦА Ў ГІСТОРЫ

Моўныя сістэмы славянскіх нацыянальных моў складаліся па-рознаму. Так, асновы сістэмы польскай нацыянальнай мовы складаліся ў XVI – другой палове XVIII стст. Сучасная беларуская мова як вышэйшая форма нацыянальнай мовы пачала складаліся пазней – у XIX ст. – з прычыны пэўных сацыяльных і гістарычных фактараў. Аднак агульнасць і сумеснасць гістарычнага развіцця польскай і беларускай нацый абумовіла падабенства станаўлення моўнай сістэмы, у прыватнасці, агульнасць вызначэння этапаў фарміравання літаратурнай мовы.

Надзвычай важнай эпохай для станаўлення і фарміравання літаратурных моў у гісторыі абодвух народаў з’явілася XIX стагоддзе. У гэтым працэсе найбольш важнае значэнне мае з’яўленне абагульняючых лінгвістычных прац двух тыпаў: граматыкі і слоўніка нацыянальнай мовы, не столькі падобных тыпалагічна, колькі суадносных паводле іх функцыі ў станаўленні абедзвюх літаратурных моў.

Калі гаварыць пра лексікаграфію, то варта адзначыць, што слоўнік адыгрывае першаступенную ролю ў абуджэнні этнічнай самасвядомасці народа, паколькі ахоплівае не толькі сферу мовы, але і сферу культуры: ён акумулюе лексіку розных грамадскіх пластоў і рэгіёнаў, утрымлівае каштоўныя звесткі пра народную культуру і нават аб’ядноўвае вакол сябе прагрэсіўныя грамадскія колы. Гэтыя рысы лінгвістычных слоўнікаў перыяду станаўлення (адраджэння) славянскіх літаратурных моў дазваляюць вызначыць падобныя слоўнікі як “працы **агульнанацыянальнага маштабу**, якія карыстаюцца аўтарытэтам і ў больш познюю эпоху развіцця мовы і культуры народа” [3, с. 10].

У гэтай галіне трэба адзначыць розныя храналагічныя межы і колькасныя паказчыкі польскага і беларускага нацыянальных слоўнікаў.

Адной з функцый нацыянальнай лексікаграфіі ў ранні слоўнікавы перыяд з’яўляецца вывучэнне нацыянальнай літаратурнай мовы. Адносна беларускай літаратурнай мовы неабходна заўважыць, што як у першай, так і ў другой палове XIX ст. у поглядах на беларускую мову не было адзінай думкі: некаторыя даследчыкі (Б. Ліндэ, М. Максімовіч) лічылі яе самастойнай славянскай мовай, іншыя (І. Сразнеўскі, А. Сабалеўскі) разглядалі беларускую мову ў якасці дыялекта або рускай, або польскай моў. Нягледзячы на гэта, інтэнсіўнае этнаграфічнае даследаванне Беларусі выявіла багатую старажытную пісьмовую спадчыну, якая патрабавала аналізу і слоўнікавай сістэматызацыі.